

SEMNIFICAȚIA GARANȚIILOR ANGLO-FRANCEZE DUPĂ SEMNAREA PACTULUI RIBBENTROP-MOLOTOV

Denis FABIAN

Catedra Istorie Universală

In the inter-war period, a special place was held by the problem of the European security. The Anglo-French guaranties given to Romania on April 13, 1939 were a part of this system. In this study we are trying to show the meaning of these guaranties after the signing of the Ribbentrop-Molotov pact.

Acordarea garanțiilor anglo-franceze statului român la 13 aprilie 1939 a contribuit la stabilizarea temporară a situației internaționale în ajunul celui de-al II-lea război mondial și a oferit, în același timp, un sprijin moral guvernului de la București. Acest fapt a avut loc înaintea semnării pactului Ribbentrop-Molotov care a precipitat declanșarea celei de-a doua conflagrații mondiale. Impactul acestor evenimente a marcat profund soarta garanțiilor din 13 aprilie 1939 și, în special, pe cea a poporului român. Din acest punct de vedere, dorim să analizăm semnificația pe care au primit-o garanțiile acordate României după semnarea înțelegerii dintre Germania și URSS.

Garanțiile anglo-franceze apar, din nou, în prim-plan după 1 septembrie 1939, datorită politicii din ce în ce mai agresive a Kremlinului. La 17 septembrie trupele sovietice au intrat în Polonia, iar la 19 septembrie Armand Călinescu, prim-ministrul român, nota în jurnalul său că trupele române trebuiau concentrate în valea Siretului [1]. În acest context, diplomația britanică dorea să afle care era poziția reală a Moscovei față de București. Astfel, într-o discuție cu Ivan Maiski, ambasadorul sovietic la Londra, Edward Halifax, ministrul de externe englez, l-a întrebat care sunt intențiile URSS față de România, la această întrebare Maiski nu a putut da un răspuns [2]. În situația creată, la 26 septembrie, Sir Orme Sargent, directorul politic al Foreign Office-ului, a elaborat un memorandum asupra politicii externe engleze. În acest document, referindu-se la extinderea garanțiilor, Sargent sublinia că, în situația unui atac sovietic asupra României pentru ocuparea Basarabiei, garanția nu putea acționa, deoarece era concepută în termeni generali. De asemenea, O.Sargent considera că trebuia informat și Parisul în legătură cu această chestiune importantă, deoarece Marea Britanie nu dorea ca garanția anglo-franceză să fie îndreptată împotriva URSS [3]. În acest sens, guvernul englez își explica poziția față de această problemă guvernului francez prin Sir Eric Phipps, ambasadorul britanic la Paris. În esență, se sublinia că anexarea Basarabiei de către Rusia Sovietică nu ar fi amenințat independența României și că guvernul englez nu putea da practic nici un fel de ajutor guvernului român, mai ales dacă Turcia nu i se va alătura. Se aprecia că era puțin probabil ca guvernul turc să ajute o țară aflată în conflict cu Moscova și că Londra nu era în poziția de a ajuta Bucureștiul împotriva agresiunii sovietice [4]. Astfel, guvernul britanic la acel moment se arăta interesat doar de independența statului român, dar nu și de integritatea acestuia.

În condițiile în care situația internațională se agrava, guvernul român dorea să cunoască atitudinea guvernului englez față de Uniunea Sovietică și dacă garanțiile anglo-franceze se vor aplica și față de Soviete, în caz de necesitate. Aceste întrebări Viorel Tilea, ministrul român la Londra le acorda, la 27 septembrie, lui Sir Alexander Cadogan, subsecretar de stat permanent al Ministerului de Externe englez. Cadogan i-a răspuns că, în eventualitatea agresiunii sovietice, Anglia nu-și putea asuma nici o acțiune directă pentru a opri Moscova, dar că problema va fi supusă discuțiilor. În același timp, lordul Halifax, ministrul de externe englez, considera că, în situația unei agresiuni sovietice față de România, o intervenție britanică era în dezavantajul guvernului englez [5]. Astfel, guvernul englez deși dădea de înțeles guvernului român că nu putea interveni în cazul unui atac sovietic, totuși pentru a păstra România în tabăra puterilor occidentale se eschiva să-și precizeze poziția față de integritatea teritorială românească.

Între timp guvernul sovietic ducea o politică din ce în ce mai ostilă față de statul român. În acest sens, la 4 octombrie Alexandru Gurănescu, ministrul român în Elveția, comunica la București că conform serviciului de presă de la Londra, Moscova solicita guvernului turc să facă presiuni asupra guvernului român pentru a încheia un pact de asistență mutuală în aceleași condiții ca și Estonia. Cu alte cuvinte, se cerea dreptul pentru Kremlin de a avea o bază navală la Constanța, precum și dreptul de liberă trecere a trupelor sovietice prin

România spre țările balcanice. Gurănescu preciza că aceste știri erau confirmate de mai multe agenții de presă britanice [6]. În aceste condiții, Viorel Tilea a luat legătura cu misiunea militară turcă din Marea Britanie, care i-a repetat asigurarea primită de guvernul Turciei de la cel sovietic că URSS nu va ataca România. De asemenea, Tilea transmitea că aplicarea garanției engleze și la frontiera estică românească depindea, în primul rând, de atitudinea guvernului de la Ankara și în al doilea, de interesul guvernului britanic, care la acel moment era menținerea unei Rusii Sovietice neutre [7]. Informații îngrijorătoare cu privire la atitudinea sovietică erau trimise, la 6 octombrie, și de la Londra de către Dimăncescu, consilier de presă pe lângă Legația română în Anglia. El comunica că Radio-Londra a difuzat următoarea știre: „Rusia așteaptă să termine seria de pacte cu țările baltice pentru a propune României un pact similar celui încheiat cu Estonia, și anume: dreptul de instalare a unei baze navale sovietice lângă Constanța ca și dreptul de a transporta trupele sovietice pe teritoriul României pentru asigurarea Mării Negre și în special a Dardanelelor contra unei escadre străine” [8]. În aceeași zi, V.V. Tilea, fără instrucțiuni de la București, a întrebat la Foreign Office dacă garanția enflcă va fi operativă și împotriva Moscovei. Lordul Halifax i-a răspuns că se va consulta cu guvernul francez. Acesta din urmă însă era pentru o aplicare a garanțiilor doar în cazul unei agresiuni germane și era împotriva unei extinderi a garanțiilor și în cazul URSS [9].

Difuzarea știrilor alarmante de către agenția britanică de presă „Exchange Telegraph” precum că guvernul sovietic sprijinit de Germania ar fi pus condiții guvernului român care „ar echivala cu împărțirea României” [10] și că ministrul de externe turc, Sükrü Saracıođlu, ar fi adus aceste condiții la cunoștința ambasadorului englez, a provocat îngrijorarea guvernului de la București. În acest sens, ministrul de externe român, Grigore Gafencu, i-a dat instrucțiuni lui Tilea să roage guvernul britanic să prezinte lămuriri în privința acestor informații. Iar dacă guvernul englez nu va confirma aceste știri, atunci „să ia măsuri severe pentru a împiedica răspândirea unor zvonuri alarmante care în împrejurările de azi ne pot aduce un grav prejudiciu” [11]. Pe lângă aceasta, șeful Legației române i-a solicitat vicontelui Halifax și un credit suplimentar pentru guvernul român, apoi a ridicat, din nou, chestiunea garanției oferită României și funcționarea sa în cazul unei agresiuni sovietice. E. Halifax declara că spera ca Bucureștii să nu intenționeze a discuta oficial acest subiect, deoarece răspunsul englez era foarte probabil să fie negativ. V. Tilea a replicat că un răspuns afirmativ ar fi contribuit la clarificarea situației în Balcani, la care Halifax a răspuns: „cu cât se discută mai puțin despre această problemă, cu atât este mai bine” [12]. Ulterior, la 26 octombrie, Alexander Cadogan i-a făcut următoarea declarație lui Viorel Tilea: „e drept că atunci când v-am dat garanția, nimeni nu putea prevedea o agresiune din partea Uniunii Sovietice și nu vedem nici astăzi posibilitatea materială de a împlini garanția noastră față de o agresiune rusească” [13]. Astfel, guvernul englez nu dorea extinderea garanțiilor britanice și față de Rusia Sovietică și nici nu dorea să se discute această chestiune, poziția britanică nefiind clară.

Această problemă a fost atinsă, din nou, într-o discuție la 30 octombrie, între ministrul român la Paris, Richard Franasovici, cu diplomatul francez Robert Coulondre. Coulondre i-a declarat ministrului român că atunci când URSS va avea ocazia, va pune problema Basarabiei. În acest context, R. Franasovici n-a dorit să ridice direct chestiunea garanțiilor în cazul unui atac sovietic, dar i-a arătat diplomatului francez că guvernul român întâmpina greutăți în privința livrării comenzilor militare românești și dacă această problemă era rezolvată, atunci aliații le va fi mult mai ușor în cazul unei agresiuni sovietice asupra României. R. Coulondre a recunoscut că ministrul român avea dreptate și a adăugat că „în cazul unei agresiuni a Rusiei, flota engleză și flota franceză, trecând strâmtoarele, ar veni imediat în ajutorul României” [14]. Afirmatia diplomatului francez a fost confirmată de ambasadorul japonez în URSS, Togo, care îi comunica ministrului român la Moscova, Gheorghe Davidescu, că în capitalele occidentale se vorbea de eventuala trecere a vaselor de război franco-britanice în Marea Neagră [15]. Aceste informații au creat impresia optimistă la București că garanțiile anglo-franceze erau valabile și în cazul unui atac sovietic.

Ulterior, chestiunea basarabeană a revenit, din nou, în actualitate. Astfel, la 2 noiembrie, Legația română de la Moscova transmitea la București că cercurile politice sovietice considerau că „în momentul în care s-ar pune guvernului român chestiunea Basarabiei, aceasta va fi cedată fără luptă, aceeași părere având-o și unele cercuri franceze” [16]. De asemenea, ambasadorul italian la Moscova, Augusto Rosso, își exprima opinia că problema Basarabiei va fi ridicată de Soviete îndată ce vor fi terminate negocierile cu Finlanda. Mai mulți diplomați acreditați la Moscova erau de acord cu punctul de vedere al colegului lor italian [17]. Gheorghe Davidescu raporta la București că într-o discuție avută cu ambasadorul german la Moscova, Friedrich Werner von der Shulenberg, acesta i-a declarat că „în cursul unei conversații mai vechi, dl Stalin a menționat, în forma

unei propoziții secundare că: „Guvernul sovietic nu poate renunța la pretențiile sale asupra Basarabiei” [18]. În acest sens, ministrul de externe român a convocat a doua zi pe miniștrii englez și francez în România pentru a obține lămuriri cu privire la atitudinea Angliei și Franței în cazul unui atac sovietic împotriva statului român. Ministrul britanic, Reginald Hoare, a repetat cele spuse de Cadogan la 26 octombrie și a precizat că se îndoia de valabilitatea garanțiilor în cazul unui atac sovietic. Atunci Grigore Gafencu a amintit de declarația făcută de Robert Coulondre lui Franasovici la 30 octombrie 1939, la care Andrieu Thierry, ministrul francez, a răspuns că nu cunoaște asemenea declarații și va cere explicații la Paris [19]. Se manifesta, astfel, o tendință din ce în ce mai puternică a puterilor occidentale de a se eschiva de la clarificarea poziției lor față de extinderea garanțiilor și în cazul frontierei estice românești. Această tendință a devenit mai slabă după izbucnirea războiului sovieto-finlandez [20], eșecurile militare ale URSS determinând apariția unei atmosfere antisovietice în corpul diplomatic francez și englez. În acest context, R. Hoare se adresa Foreign Office-ului ca garanțiile britanice oferite României să fie extinse și împotriva unei agresiuni sovietice. Diplomatul englez considera că Rusia era un colos cu picioare de lut și dacă Marea Britanie îl bătea pe Stalin atunci, ea nu trebuia să se teamă de Germania. La Londra mesajul lui Hoare a fost primit cu scepticism. Fitzroy Maclean, diplomat englez care a stat trei ani în Uniunea Sovietică, a comentat că Anglia nu avea nimic de câștigat dacă declara război Sovietelor sau extindea garanțiile pentru România. Un alt colaborator al Ministerului de Externe britanic, Laurence Collier era și mai categoric, el considera că era normal pentru diplomații britanici care se aflau în țările vecine cu URSS să considere că Stalin este un pericol mai mare decât Hitler, dar aceasta nu era adevărat, iar afirmațiile că dacă „Marea Britanie îl bate pe Stalin nu are de ce să se teamă de Germania”, în genere, nu aveau nici un sens [21]. Cu toate acestea, într-o nouă ședință a guvernului englez de la 8 decembrie s-a discutat și problema referitoare la o eventuală agresiune sovietică împotriva României. S-a hotărât, inițial, ca garanția acordată României să fie aplicată atât în cazul unei agresiuni germane, cât și sovietice, urmându-se a se reveni, ulterior, la acest subiect [22]. După mai bine de o lună de discuții privind funcționarea garanțiilor anglo-franceze și în cazul unei agresiuni sovietice, la 14 decembrie, guvernul român era informat oficial de ministrul plenipotențiar britanic despre hotărârea guvernului englez și francez. Conform acestei decizii, garanția acordată statului român putea fi menținută în cazul unui atac sovietic numai dacă Turcia venea imediat în ajutorul României și dacă nu exista teama unei opoziții din partea Italiei. Dacă guvernul român putea da un răspuns pozitiv la aceste două întrebări, „guvernul britanic era dispus să examineze imediat, împreună cu guvernul francez, situația nou-creată, pentru a stabili cum ar putea contribui la apărarea României” [23]. A doua zi Gafencu îi răspundea lui Hoare că nu era în intenția guvernului român de a obține o declarație publică potrivit căreia garanția se referă și la o agresiune rusă. Guvernul român insista însă ca la Londra și Paris „să nu mai exprime public nici o rezervă în privința valorii garanțiilor anglo-franceze față de Uniunea Sovietică, întrucât asemenea rezerve ar putea să pară o invitație la o agresiune rusă împotriva României” [24]. Cu toate acestea, guvernul englez a continuat să-și exprime rezervele sale, la 19 decembrie, Sargent afirmând atașatului militar român la Londra, Florescu, că „totul depinde de măsura în care Turcia se va angaja ca beligerantă în cazul unui atac sovietic” [25]. Dar aceste declarații erau false și nu aveau nici o valoare având în vedere prevederile Protocolului secret al Pactului tripartit anglo-franco-turc, semnat în capitala Turciei la 19 octombrie 1939 [26].

În ceea ce privește problema Basarabiei, Foreign Office-ul considera că atât timp, cât durează războiul sovieto-finlandez, Moscova nu va întreprinde vreo acțiune ostilă împotriva României [27]. Iar la 1 martie 1940 ambasadorul englez la Ankara, Hughe Knatchbull-Hugessen, era informat că în opinia ambasadorului turc la Londra, după ce URSS va semna pacea cu Finlanda, va adresa un demers României în problema Basarabiei și era foarte posibil ca sovieticii „să aibă succes în această acțiune” [28]. Ambasadorul britanic era și el de aceeași părere comunicând la 15 martie la Londra că Rusia era liberă după terminarea războiului sovieto-finlandez să-și orienteze atenția spre Basarabia și spre Balcani, în general [29]. În acest context, la sfârșitul lui martie, Molotov a ținut un discurs în care menționa și problema Basarabiei [30], ridicând, astfel, oficial chestiunea basarabeană. În legătură cu acest discurs, ambasadorul român în Turcia, Vasile Stoica, a avut o convorbire la 5 aprilie cu Hughe Knatchbull-Hugessen. Stoica i-a precizat că din punct de vedere românesc discursul sovietic nu putea fi considerat ca liniștitor, dar nici alarmant, oricum guvernul român era preocupat foarte mult de această problemă. Pentru a sprijini moral guvernul de la București, ambasadorul englez i-a răspuns lui Vasile Stoica că sporirea rezistenței românești face parte din preocupările britanice [31].

La 12 aprilie, atașatul militar în Turcia, Traian Teodorescu, transmitea la București că a avut o discuție cu atașatii militari sovietic și german în Turcia, Kutusoff și, respectiv, Wittlich. Atașatul militar sovietic l-a asigurat pe Teodorescu că numai propaganda anglo-franceză era de vină că s-a creat o stare de neîncredere între România și Soviete și că URSS nu intenționa să atace statul român [32]. Aceeași asigurare a dat-o și Wittlich [33]. Dar diplomația română avea altă părere în acest sens și căuta să-și asigure securitatea frontierelor sale. Având în vedere că Marea Britanie se eschiva să garanteze integritatea teritorială a României, guvernul român a început să caute sprijin la Berlin. Despre această tendință în politica externă românească informa Reginald Hoare guvernul britanic după o vizită făcută la regele Carol al II-lea. De asemenea, Hoare a atenționat guvernul englez că dacă Anglia nu va ajuta România în privința amenințării sovietice, atunci, inevitabil, aceasta se va îndrepta spre Germania [34]. În acest sens, încă la 26 ianuarie 1940, O.G. Sargent recunoștea, într-un memorandum asupra situației internaționale, că Germania „ar face tot posibilul să nu admită o pătrundere sovietică spre Sud” [35]. Dar guvernul englez nu a ținut cont de atenționarea lui Reginald Hoare și, drept urmare, Bucureștiul și-a schimbat cursul politicii externe, la 1 iunie fiind destituit din post ministrul de externe prooccidental, Grigore Gafencu, în locul lui fiind numit progermanul Ion Giurgutu.

Deși Marea Britanie, ulterior, a început să fie preocupată ca România să nu se orienteze spre Germania pentru găsirea unui sprijin mai efectiv împotriva Sovietelor, ea nu a întreprins acțiuni serioase în această direcție [36]. Astfel, la 14 iunie, Stafford Cripps, ambasadorul britanic la Moscova, a avut o discuție cu V.M. Molotov în care i-a declarat că statele balcanice ar trebui să-și păstreze independența pentru a putea lupta împotriva Germaniei și Italiei. De asemenea, Cripps argumenta că Anglia și URSS au interese comune în formarea unui bloc din statele balcanice îndreptat împotriva Germaniei. Diplomatul sovietic s-a arătat interesat de sugestia britanică. Ulterior, la Londra s-a hotărât ca ambasadorul britanic să-i transmită un mesaj lui Iosif Stalin de la prim-ministru, Winston Churchill, prin care se dorea o colaborare între Londra și Moscova împotriva hegemoniei germane pe continentul european. În același timp, Cripps a primit instrucțiuni să nu-i creeze impresia lui Stalin că Marea Britanie „fuge după el” și să nu discute cu acesta pretențiile sovietice asupra Basarabiei. S.Cripps a transmis mesajul personal lui I.Stalin și, de asemenea, a ridicat chestiunea creării unui bloc balcanic sub egida Moscovei. La aceasta Stalin a răspuns că nu dorește ca URSS să conducă un asemenea bloc pentru că ar fi o politică incorectă și periculoasă. Cripps a replicat că probabil nu a fost înțeles corect, el nu a sugerat ca Uniunea Sovietică să conducă statele balcanice, Londra considera că fără o conducere a acestor state nu se putea stabili situația în Balcani, iar Rusia și Turcia puteau realiza aceasta [37]. Această tentativă engleză de a ajunge la o colaborare cu Kremlinul a suferit eșec, pentru moment, Moscova avea alte intenții față de Balcani și față de România în primul rând. În condițiile izbucnirii conflagrației mondiale, guvernul sovietic a crezut oportun transpunerea în practică a înțelegerii din 23 august 1939, înaintând guvernului de la București, la 26 iunie 1940, un ultimatum prin care cerea cedarea teritoriului dintre Prut și Nistru. În acel moment, Marea Britanie nu mai putea lua poziție față de notele sovietice pentru că corpul forțelor militare engleze și franceze era anihilat, astfel, nu se mai putea concepe o intervenție britanică pe continent. Reacția diplomației britanice la anexarea Basarabiei și Bucovinei a fost resemnată și pasivă. Foreign Office-ul considera că mai devreme sau mai târziu aceasta trebuia să se întâmple și nu schimba cu nimic situația. România a mers prea departe în relațiile cu Germania și Italia pentru a se mai pune întrebarea de a apela la garanțiile engleze. Totuși, Anglia a făcut un gest de solidaritate cu poporul român și nu a recunoscut de iure ocuparea sovietică a Basarabiei și a nordului Bucovinei [38].

Urmarea firească a anexării Basarabiei a fost denunțarea garanțiilor anglo-franceze de către guvernul român la 3 iulie 1940. Repudierea și, mai ales, forma cum era ea prezentată, fără notificare prealabilă, i-a impresionat neplăcut pe britanici și îndeosebi pe Reginald Hoare, care contribuise personal la actul din 13 aprilie 1939. Renunțarea la garanții a constituit schimbarea definitivă a cursului politicii românești spre Berlin și Roma, private ca o contrapondere față de Moscova. Inițial, garanțiile au întărit moralmente poziția internațională a României față de Bulgaria, Ungaria și Germania, însă evenimentele produse la finele lui august 1939 au slăbit poziția statului român. În acest context, diplomația românească a căutat, mai ales la Londra, o largire a sferei garanțiilor. Însă analiza contactelor dintre guvernul român și cel britanic, privind garanțiile anglo-franceze, demonstrează clar că Londra s-a eschivat permanent de la extinderea acestora în cazul unei agresiuni sovietice, influențând, în acest sens, și guvernul de la Paris. Acest fapt a evidențiat încă o dată că garanțiile acordate României garantau independența politică, nu și integritatea teritorială, mai ales în ceea ce privește frontierele estice. Având în vedere eficacitatea, întinderea, cuprinsul și aplicarea garanțiilor și, mai ales, modul cum ele

s-au terminat, se poate trage concluzia că unicul scop urmărit de guvernul britanic a fost de a lega cât mai strâns România de politica statelor occidentale împotriva Germaniei. Interesele engleze nu coincideau însă cu concepția română asupra garanțiilor, diplomația românească era îngrijorată nu numai de Germania, dar și de Ungaria, Bulgaria și, mai ales, de Uniunea Sovietică. Posibilitatea unor garanții eficace contra unui atac sovietic însă a lipsit de la început, astfel, atunci când au intervenit ultimaturile sovietice, ele nu mai aveau nici o valoare.

Referințe:

1. Călinescu Armand. Însemnări politice, 1916-1939. - București: Humanitas, 1990, p.432.
2. Arhivele Ministerului Afacerilor Externe al României (AMAER), fond 71/Anglia, vol. 40/1937-1939, f.347.
3. Dobrinescu Valeriu Florin. Emigrația română din lumea anglo-saxonă, 1939-1945. - Iași: Institutul European, 1993, p.21.
4. Idem. Bătălia pentru Basarabia 1918-1940. - Iași: Junimea, 1991, p.64.
5. Ibidem.
6. AMAER, fond 71/Anglia, vol. 40/1937-1939, f. 348.
7. Ibidem, f. 351.
8. Ibidem, f. 355.
9. Arhivele Naționale Istorice Centrale ale României (ANICR), fond microfilme Anglia, rola nr.8, c.217.
10. AMAER, fond 71/Anglia, vol. 40/1937-1939, f.356.
11. Ibidem.
12. Ibidem.
13. Ibidem, fond 71/URSS, vol. 88, f.24.
14. Ibidem, fond 71/Anglia, vol. 40/1937-1940, f.365.
15. Ibidem, fond 71/Rusia, vol. 88, f.221-222.
16. Ibidem, f.19.
17. Ibidem, f.53.
18. Ibidem, f.184-187.
19. Ibidem, f.26-28.
20. Războiul sovieto-finlandez a durat în perioada 30 noiembrie 1939 - 12 martie 1940.
21. Barker Elisabeth. British policy în South-East Europe în the Second World War. - Bristol, 1976. - p.22.
22. ANICR, fond microfilme Anglia, rola nr. 8, c.246-247.
23. AMAER, fond 71/Anglia, vol. 40/1937-1939, f.401.
24. ANICR, fond microfilme Anglia, rola nr. 303, c.65-69.
25. AMAER, fond 71/Anglia, vol. 40/1937-1939, f.430.
26. Conform Protocolului secret, se precizau următoarele: „Franța și Marea Britanie se angajează să coopereze efectiv cu Turcia și să-i acorde, la cererea sa, ajutorul și asistența ce le stă în putere, în momentul în care ofensiva militară declanșată de o putere europeană ar atinge frontierele Bulgariei sau ale Greciei”. (Woodward Llewellyn. British policy în the Second World War. Vol.I. - London, 1970, p.25.) Rezultă că dacă România ar fi fost atacată de indiferent care putere europeană și ar fi cerut ajutor garanțiilor săi, în conformitate cu garanțiile din 13 aprilie, opunându-se cu armele unei agresiuni neprovocate, Franța și Anglia nu i-ar fi venit în ajutor conform prevederilor acestui Protocol secret.
27. ANICR, Microfilme Anglia, rola nr. 309, c.102-104.
28. Ibidem, c.97-98.
29. Ibidem, c.93-96.
30. AMAER, fond 89/URSS, vol. 89, f.421.
31. Ibidem, vol. 90, f.35-39.
32. Atașajii militari transmit... Vol. II. - București: Europa Nova, 2002, p.175.
33. Ibidem, p.177.
34. Barker Elisabeth. Op. cit., p.72.
35. ANICR, Microfilme Anglia, rola nr. 303, c. 120-131.
36. AMAER, fond 71/URSS, vol. 89/1940, f.291.
37. Barker Elisabeth. Op. cit., p.25.
38. Ibidem, p.72.

Prezentat la 27.04.2007